

պաշտօնական Յայտարարութեան մէջ՝ որ միանգամայն ծրագրին և իրենց նպատակին ուղղութիւնը կը պարունակէ՝ կը կարդանք. « անխնայ անձնատուր ջանիւք, և անդուլ անձանձիր աշխատասիրութեամբ զանձինս մեր ի գրականական և յուսումնական գործս պարապեցուցանել, և զբարիս որք յայցանէ օձնատիրական պարագմանց մերոց ունին յառաջ գալ, անխնայօրէն հաղորդել քմաց ընդհանուր սրբիլի մերազնէից, և տալ նոցա վայելել ի նոսին: Ունիմք զպէսպէս պիտանացու և զկենցաղօգուտ մատենաս և տետրակս յանգրիականէ ի մեր հայ լեզու թարգմանեալս պատրաստ ի տպագրութիւն. այլ և ձեռնամուկս եմք լեալ ի թարգմանութիւն՝ այլոց սոյնասարա մատենից և գրեանց, զորս յոյս մեծ ունիմք... ի լրումն ածել. և օր յաւուր ջանամք, զուն գործեմք և նկրտիմք առ ի անդուլ երկասիրութեամբ ի գոյնպիսի գործս պարապել... և վաղ կամ անագան հասանել առ այն, յոր նետամաքութիւն մտաց մերոց դիտէ սիրողաբար »: Եւ կը յաւելու դարձեալ թէ « առ ի առուել դիրաւ և վայելչապէս ի գլուխ հանել զայս մեր առարկայ, ձերումք... նպաստաւորութեան զմեզ կարօտեալս տեսանեմք »:

Այսպէս թէ այնպէս սոյն Հրատարակչական Միաբանութիւնը բարոյական տեսակետով իւր ձեռնարկին կազմ և պատրաստ կը տեսնուի. սակայն երկու բան եւս կը պակսին բուն իսկ առաջադրած նպատակին հասնելու համար. նախ նիւթական՝ այսինքն դրամական նպաստ՝ ինչ որ վերը կ'ակնարկէր, երկրորդ՝ տպարան մը. երկուքն եւս անհրաժեշտ պայման գործոյն տեւողական և յաջող ելլին: Պր. Պօղոս Բորդանանեան իւր տպարանը սիրալոյսով Միաբանութեան տրամադրութեան տակ կը դնէ, որով և դժուարութեանց գլխաւորը կը հարթուի: Տպարանին մասնաւոր վերատեսուչ կը կարգուին Պր. Մկրտիչ Յարութիւնեան Աղանուբեանց և Պր. Բովհաննէս Ավդալեանց, որ նոյն տեղոյն Մարգասիրական Ճեմարանին ալ

Ուսուցիչներէն մին եղած է, և ժամանակին գրական կարեւոր բաժին մ'ունեցած է հնդկահայ գրականութեան մէջ. ահա ասոնց պէտք է ուղղուէին ամէն տեսակ օգտակար գրութեանը՝ « զորս վերատեսուչն ճիշտ մտադրութեամբ խնամ տարցին առ ի անհաշտապէս հրատարակութեամբ ի լոյս ընծայել »:

Հակառակ խոստմանալից ծրագրին և տեղոյ չունից աշխատողաց. իրրեւ արդիւնք ԽՄԱՍՏԱԽՆԻԿԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ հազիւ մի քանի գիրք հրատարակուած կամ նշանակուած կը գտնենք Հայ. Մատենագիտութեան մէջ, սակայն ասոնք ալ առանց ակնկալուած ընտրութեան և յաջողութեան: Բայց որովհետեւ հասարակաց մշտաւորական զարգացման ծառայելու տենչը մասնական գրքերու մէջ փնտնելէ աւելի՝ պարբերական թերթի մը հրատարակութեան մէջ կը յուսային գտնել, ուստի ամէն բանէ առաջ կը սահմանեն « Միանգամ ի շարաթու հրատարակել զլրաթուղթ մի ՀԱՅԵԼԻ ԿԱԼԿԱՅԵԱՆ անուն, յորում գրեալ թովանդակեացին սպասէս լուրք քաղաքական և վաճառականականց, թէ յանգրիական լրաթղթոյ յեղաշրջեալ, և թէ ի համապատասխանատուաց մերոց ի հետատանէ ընկալեալ. և ազգի ազգի գրականական և ուսումնական բանք »:

Շարայայտի

Լ. Ե. ՏԻԿԵՆ

ԼԵՃՈՒՄԱՐԱՆԱՅԻՆ ԲԵՐՈՒՅԻ

ԱԽԻԻՆ ԲԱՈՒՆ ՎԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Եղուարդ Շուրէի վերջին գրութիւններն է Ս. Միքայէլ լեռն և իր պատմութիւնը, գրուած մը լի հմտութեամբ և մեծ ծավալելուչ էջերով, որուն իտալերէն թարգմանութիւնը կարդացի եւ իտալական Նոր-Խօսք ամսաթերթին մէջ՝ Մոն-

1. S. La nuova parola, 1906 էջ 114-144. Il monte S. Michele e la sua storia.

Սէն—Միշէլը՝ Նորմանդիոյ « կրանիտայ
ուրդ » մը ովկիանոսի ալիքներուն մէջ »
իր վրան կրելով բերդ ու բանտ մը, եկե-
ղեցի մը, և անտառ մը, ամէնքն ալ հին-
աւուրց մնացորդներ, թոյլ տուած են
Շուրէի որ փայլուն էջերու մէջ իրացնէ
վերկնեցադել տայ ասպնաներուն, հայրա-
պետներուն ու դրուիտուհիներուն, այսպի-
սով ընդգրկելով երեք տարրերն ալ որոնք
կազմած են արդի ֆրանսական ազգն ու
հոգին, փրանկները, հոմայեցիները և կեղ-
տերը :

Այս երեք զանազան ցեղերէն՝ միայն
կեղտերուն քով գտայ գիծ մը որ մեզի
մերձաւոր է . և այն պզտիկ բառը՝ զոր
հոս պիտի թերեմ կենդանացնելու, լուսա-
ւորելու, ամբողջացնելու մեր ախիւն բա-
ռին պատմութիւնը, մեծ յօդուած մըն էր
դրուիտներու վարդապետութեան : Շուրէ
յետ եզրակացնող տողերու մէջ վերլուծե-
լու դրուիտներու վարդապետութիւնը, կ'ը-
սէ թէ « ինչ որ դրուիտներու գիտութեան
մէջ բուն արեւմտեան և կեղտական կայ,
ինչ որ զանիկայ կը նկարագրէ, մարդ-
կային անձնականութեան հզօր զգացումն
է, իր յարաճուն համոզումը որ երթալով
կը բարձրանայ աստուածային լոյսերու
մէջ : Այն յատուկ ոգին որ գիտէ չնման-
ցնել անձ մը ուրիշի մը և կը ձկտի տի-
պարի մը՝ որուն պիտի հասնի երջանկու-
թեան միջոցին մէջ, դրուիտները և բար-
դերը զանիկայ կը կոչեն աւեն (Awen) .
Աւեն ամէն էակի աստուածային կայծն է .
անիկայ յարդիւն երբեք չունէ է, մարգարէին
եկրելումն է » : Աւեն ձայնը, այս դիրքին
մէջ, ինչպէս ինձի, ամենուն ալ պիտի յի-
շեցնէր իսկոյն մեր ախիւն բառը : Հետա-
քըրքուրեցայ քննել որ այս յիշումը ար-
դեօք նմանաձայնութեան մը արդիւնք է
լոկ, թէ աւելի սերտ մտերմութեան մը :
Մի՛ գուցէ միեւնոյն ընտանիքի երկու սե-
րունդներ առնեն ու ախիւն ըլլան՝ որոնք
տարբեր երկնքի տակ դարերով ապրելի
վերջ, դարձեալ վրար ճանչցան :

Արդ մեր ախիւն բառը երբէք ժողովրդա-
կան չէ եղած : Հիմայ միայն գրականութեան

մէջ կը գործածուի, և անոր միջոցով իր
տարածումը ստացեր է : Նոյն բախտն ու-
նեցած կ'երեւի և հին ատեն : Մեր 14
դարուց գրականութեան մէջ շատ բիշ կը
հանդիպի այս բառը . և այն՝ ոչ ժողովրդ-
դական գրուածներու մէջ : Առաջին գոր-
ծածողը՝ ըստ Հայկազեանի, եղած է ֆի-
լոնի թարգմանիչը . « Ախիւն մոլեգնութեան
որ ըմբռնէ զոք, անհնար է կատարած առ-
նուլ ի ձեռն միոյ ուրուք բաղձութեանց » :
Նոյն բառգիրքը երկու կոչում ալ կ'ընէ,
մին Ս. Բարսղի Ընդդէմ արքեպոսկոպ և միւսը
ի մկրտութիւնն ճառերէն . « Եւ միայն ի
լսելն զամենայն ախիւն հշտութեան առնել
ի պակշտեալսն » : — « Որ ի հշտութեանցն
ախիւն զամենայն զհանգիստն ամենեւին ի
բաց վարէ » : Այս երկու տեղն ալ մի և
նոյն գրչէն է կաթած ախիւն բառը, քանի
որ երկու ճառերն ալ մի և նոյն թարգ-
մանիչն են : Ու թէ այս ճառերը և թէ
ֆիլոն, մի և նոյն դպրոցին կը պատկա-
նին, հելլենարան դպրոցին : Մեսրոբեան
դպրոցին մէջ այս բառին ուղղակի բնաւ
չենք հանդիպիր . ոչ իսկ Աստուածաշուն-
չին մէջ, ուր այնչափ անգամ առիթը կը
հանդիպի գործածելու, ինչպէս մարգարէա-
ցուններու վրայ խօսուած միջոց, ուր սա-
կայն միշտ ոգի, աղեկցութիւն բառերը կը
գործածուին : Այս պատկառանքը, այս
զգուշութիւնը ախիւնն նշան մը չ'է թէ ա-
սիկայ երբեմն կրօնական խորհրդագրածու-
թիւն վայելած է, հելթանութեան ատեն
անտառներու մէջ ծածկուած, քրիստոնէու-
թեան ատեն գործածութենէ ընկած՝ կէս
մը մոռացութենէ, կէս մը խորշելէ, սպա-
սելով որ հելլենարան դպրոցը, որ մեսրո-
բեան դպրոցի խորշումը չունի հելթանոս
յիշատակներէ, գայ զինքը գտնէ ու մոռա-
ցութենէն փրկէ :

Կրօնական խորհրդագրածութիւն մը ու-
նեցած է միշտ այս բառիս նաւ իմաստը :
Արդի գրուածներուն մէջ կը նշանակէ այն
ոգին որ կը բորբոքէ բանաստեղծին երե-
ւակայութիւնը, կը տաքցնէ սիրտը և կը
յորդորէ խանդը, եռանդը, աշխոյժը : Ոյն
նշանակութիւնը ունեցեր է հին ատեններն

ալ, ինչպէս կը տեսնուի վերի կոչումներէն, բայց դեռ աւելի անսանձ, կատաղի և մուլեզին, ինչպէս էին ճրմուհիները՝ երբ աւելնը կը բորբոքէր զիրենք, թարգմանութեանց մէջ՝ ուր որ մեր նախնիք ախան դառած են, յունարէնը կը դնէ *οἱ αἱματωροί* (իստորոս) որ կը նշանակէ մարգեցեացի, կատաղի ցանկարիւն: Կը մնայ մեզի տեսնել թէ մեր Հեթանոս Հայոց ժամանակ ախան լուկ կենցաղական բառ մըն էր, թէ կրօնական՝ ինչպէս առեւր կեդտերուն քով:

Դրուիդները ուսեւր կը զգային մասնաւորապէս անտառներու անդորրութեան ու զովութեան մէջ. Եւրէ կեդտաց համար կը գրէ. « Դուրիական կադիններու մարդիկ՝ իր առաջին գիտուններն եղան, որովհետեւ ծառեր կային՝ որոնց հիւթը (*humeur*) գիտութիւն վար կը թափէր և իրենց տեղեկներու շնորհոյքը՝ ներշնչումը »: Մեր լեզուն մէջ, — միայն և հաւատարիմ վաւերագիրը մեր հնութեանց, — բառ մը ունինք, սուսախը, որուն վերլուծութիւնը կը յայտնէ թէ ախան մեր մէջ ալ կրօնական բառ մ'եղած է, և համանման միջավայրի մէջ աւելի զգալի կ'ըլլար: « Սուսախը » բառը կը գործածէ նաեւ Մեսրոբեան դպրոցը. այսպէս կ'ըզնիւ կը գրէ. « Չայնչափ հոգոյց՝ զորս եհան առ նոքօց յիւր երկինսն, զսուսախնն զիարդ ոչ առնուին »: — Յոր Դ. 16 կը գրէ. « Ոչ էին կերպարանք առաջի աչաց իմոց, բայց միայն օդ և սուսախն լսէի »: — Եւսեբ. ճրտիկ. Բ. « Յաւուրս Պննտակոստէից զղղիւն և սուսախն նախ զքահանայիւնն

պատէր »: Այս ամէն կոչումներուն մէջ ալ կը տեսնուի որ Մեսրոբեան դպրոցն ալ ուշ դրեր է խորհրդագրածութեան դիրք մը տալ այս բառին: Իսկ սուսախը, որուն ենթածեւ մըն է միայն « սուսախին »ը, կազմած է, ըստ ստոյգ ստուգարանութեան Հայկազեանի, սոս և ախն բառերէ: Սոս անունը զմեզ կը մոցնէ արդէն Արմաւիրի Սոսեաց նուիրական անտառին ծառերու նսնմաստներին մէջ. « զորոց զաղարթութոյն սուսախն՝ ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն և զուտոցն՝ շարժումն, սովորեցան ի հմայս այլարհիւս հայկազանց »: (Խորեն. Ա. 20): Իսկ այս ծառը, սկսեալ Հայկազեանի հեղինակնէն, որ անոր առաջին քննութիւնը ըրին, մինչեւ Տրքթ. Յովհ. Արթինեան, որ վերջինը ըրաւ (տես Անահիտ, 1906, էջ 123, 124) պարամախի և բարսիի տեսակ մը հասկցեր են: Մեծ. Հ. Գ. Դահապետեան, թէեւ առանց շատ պատճառներու, նոր գաղափարը յայտնեց (Բազմալիւպ, 1906, էջ 288) թէ սուսի՝ ծառին անունն է որ կը յարգուէր, իսկ քարտին՝ անոր պաշտօնէից, ճորտներուն, որ յետոյ ծառին անցան: Այս ենթադրութիւնը աւելի կը թուի հաստատել Ենորհայրի մէկ թուղթը: Հայրապետիս ժամանակ աղանդաւորներ կային, որոնք արեգակը պաշտելուն համար կը կոչուէին Արեգայրիք: Ուրիշ տարրապաշտութիւններ ալ ունէին որ հաւատարապէս հեթանոսական հաւատաւիցներու մնացորդներ էին: Ասոնց բազմութիւն մը կը զգուշուէր Սամասիա քաղաք, որոնց գրելով

1. Բնագրին մէջ և զուտոցն բառերուն տեղ՝ տրգւած է *հեթանոս*, որ անիմանալի է: Մեծ. Հ. Գ. Դահապետեան զայս կ'ուզէ կարգաւ երկրում (*Տես Բազմալիւպ, 1906, էջ 288*). Աւելան (*2*ի հաւատք էջ 70): Կ'ուզէ քոսոց հեթ, առանց այս ուղղութեան պատճառ մը նշանակելու: Այս ընթերցումը, որ աւելի երկրորդին կը մօտենայ, հաստատուած է Դեմոստի այս կտորին վրայ & Դուրքիտա քաղաք էր առ հին ցամաքաւն: Ի սմա էր կադնի մի, յորում ապի Արմազդայ հովանաւալ, և դիւրականութիւն պարգեւի կադոյն, որպէս դի շարժմամէլ քոսոցն և տերիւնոց յայտնել անյայտին և պիտանացուց նշանակութիւնն: Արդ

Խորենացի՝ իր գաղափարները բացատրելուն մէջ, ուրիշ շատերէ զուրկ, կ'ազգիւր նաեւ Դեմոստէ, այս բանն ուրիշ տեղ ալ նշանակուած է. (տես Դիտողութիւններ Գողթման երգերու վրայ, « Բազմալիւպ », 1906 թիւ 3). Հետեւաբար աւելի հաւանականութիւն կայ՝ որ հոս ալ՝ նոյն հեղինակէն ազդուած, ուզած ըլլալ զրեւ և զուտոցն շարժումն: Արդէն յաճորդ բառերն ալ՝ յայտնել անյայտիցն կըցած է իր գրքին մէջ տեղ մը ազդեցանել, Ա. 30. որ յետ խոսելու թէ ինչեւ Գողթան երգեր Արդահակայ ցեղը վիշապաղունց կը կոչեն, կ'ըսէ: « Եւ արդ ոչ... զարմացես... Բէ որպէս յայտնեցար զանյայտ իւր վիշապաց »:

Շնորհալի կը զգուշացնէ որ քարտի ծառը աւելի չպատուեն քան միւս ծառերը, որ հեթանոսութեան ժամանակ դեռեր (— Զուրմեր) կը մտնէին և յարգանք կ'ընդունէին մարդկանցմէ՝ Այս մտնողներն ի հարկէ առանձին անուն մ'ունէին, զոր Մեծ. Հ. Գ. Նահապետեան քարտի կը կարծէ: Եթէ ճիշդ է այս ենթադրութիւնը՝ քարտի ծառ պիտի նշանակէ քարտի, քարտերոս (սեռական՝) ծառ որ էր սօսին՝ որոնց պաշտօննայր կը կոչուէին քարտ:

Բայց մեր քարտերը որ սօսիի ծառերուն շէնկոցին մէջ կ'երթային զգալ Ախան աստուծոյ ազդեցութիւնը հմայութիւններ ընելու, չեն յիշեցներ կեդտական քարտերը որոնք նուիրական կաղնիներու մէջ կ'երթային փնտռելու առնել ներշնչումը, ոգւորութիւնը: Արդէն համեմատական դիցարանութիւնը յայտներ է թէ կրօնքները մէկմէկէ ազդուած ու զարգացած են: Կեդտերը Յոյներէն առեր են, Յոյները Ասիայէն: Քրիստոսեան կը փնայ այլեայլ ազդերու քով եղած աւանդութեանց համեմատութեամբ, ամբողջացնել, լուսաւորել, մեկնել այն դէպքերն ու դէմքերը որ վաւերաթուղթերուն պակսելով, ստուերոտ կամ անկատար վիճակ մ'ունին ուրիշ ազդի մ'աւանդութեանց մէջ: Արդ մեր հնութեան այս անկատար, ստուերամած դէմքերէն մին էր Ախան, զոր փորձեցինք ճանշնալ կեդտական Ալեքի մէջ, արթնցնելով իրբեւ կրօնական նոր Ոգի մը հայկական պանթէոնին մէջ, իրբեւ դիք՝ բուն իդձերու և բերութիւններու, որ կը յայտնուի նուիրական սօսիներու հեշտալի շէնկոցին մէջ:

Հ. Ն. ԱՆԿԻԿԵԱՆ

1. Հմտ. Շնորհալի, Բուդիթ, ապ. Վենետիկ, 1878, էջ 243.

2. Ուրիշ տեղ (Տես «Բագմալէպ» լեզուարամա կամ Բրոնիկ, 1906 թիւ 1) լուսարանուած է թէ Նահապետ ինչ վերաբերութիւն ունեցեր են շարք մը անական և զոյական կազմող մասնիկներ սեռական վերջաւորութեանց հետ:

ՈՒՐ ՏՈՐԱԾԱՐ ԵՐԶԱՄԱՆԱՆԷ

Յամէն առաւօտ և լոյս

Գարբիէլն ասէր հոգոյս,

Արի՛ եկ ել այս այգոյս,

Այս իմ նորատունկ այգոյս:

Քար եմ կըրեր ձորերուս,

Փուշ եմ բերեր սարերուս,

Պատ եմ բոլորեր այգոյս.

Կ'ասեն, արի՛ ել այս այգոյս:

Ինձ չէ պարտ ելնել այգոյս,

Գեմ չար փուշ կայ պատերուս,

Չեմ կարեր ելնել այգոյս,

Այս իմ գեղեցիկ այգոյս:

Ուս եմ տնկեր այս այգոյս

Ձտակն եմ ջրեր այս տնկոյս,

Դեռ չեմ կերեր ի պտոյս

Կ'ասեն, արի՛ ել այս այգոյս.

Հնձան եմ շիներ այգոյս,

Կարաս եմ թաղեր գինոյս,

Դեռ չեմ խըմեր ի գինոյս.

Կ'ասեն, արի՛ ել այս այգոյս.

Վարդ եմ տնկեր այս այգոյս,

Կարմիր ու սպիտակ վարդոյս.

Դեռ չեմ հոտ առեր վարդոյս.

Կ'ասեն, արի՛ ել այս այգոյս.

Ծաղիկ եմ ցաներ այգոյս,

Կանաչ ու դեղին ծաղկոյս,

Դեռ չեմ քաղեր ի ծաղկոյս.

Կ'ասեն, արի՛ ել այս այգոյս.

Գարբիէլն եկաւ հոգոյս,

Յանէն կապեալ լեզուս,

Խաւարեր աչացու լոյս,

Հայի իմ կարմ արեւուս:

Առին զհոգիս ի մարմնոյս.

Ժամ է որ ելնեմ այգոյս,

Այս իմ գեղեցիկ այգոյս:

Ուսն է կանաչ այս այգոյս,

Որթըն բացուեալ է այգոյս,

Այս իմ նորաշէն տընկոյս:

Պուրպուրն կանչէ այգոյս,

Յօղն իշանէ ի յամպոյս

Յամէն առաւօտ և լոյս:

ԳՐ. ԱՅԿԱՆԱՐԵՍ